

GOGA

Andraž Rožman

Tega se ne da izbrisati

*Rekla je:
kao da sam zapela
i tamo sam ostala
u toj noći izgnanstva
i nije više bitno
u koji brzi voz sednem
i u koji grad stižem
nema kuće za izgnane*

...

*Vitomirka Trebovac, iz pesmi izgnani v zbirki
sve drveće sva deca i svi bicikli u meni*

*Mirjani Učakar, Irfanu Bešireviću, Aleksandru Todoroviću
in soborkam_cem*

Namesto uvoda: Zakaj nismo ničesar storili?

Šestindvajsetega februarja 1992 je Demosova vlada samovoljno, protizakonito in na skrivaj iz registra stalnih prebivalcev izbrisala 25.671 ljudi. Ker so na stalno prebivališče vezane druge pravice, so izbrisani izgubili možnost za delo, socialno podporo, zdravstveno zavarovanje, stanovanjsko pravico ... V pravnem smislu niso več obstajali. Po neuradnih ocenah (točna številka ni znana) je približno polovica izbranih zapustila Slovenijo, drugi so bili vrsto let primorani v brezdomstvo, skrivanje pred policijo, delo na črno, odvisnost od družinskih članov in prijateljev ... Nekatere je policija deportirala iz države, tudi na vojno območje, v vsaj enem uradno potrjenem primeru je bil rezultat izгона zaprtje v taborišču, mučenje in smrt.

Velika večina izbranih je bila pripadnikov drugih narodnosti nekdanje Jugoslavije, nekaj pa je bilo tudi etničnih Slovencev. V Jugoslaviji sta obstajali dve vrsti državljanstva, zvezno in republiško. Zvezno je veljalo za vse prebivalke in prebivalce, republiško pa je bilo vezano na določeno republiko. Kot je razbrati iz doktorske disertacije

Neže Kogovšek Šalamon,* so uradniki v različnih obdobjih po različnih kriterijih novorojencem vpisovali republiška državljanstva, pri čemer so uporabljali kombinacijo načela krvne zveze (po starših) in rojstva v določeni republiki. A republiško državljanstvo za življenje ljudi v Jugoslaviji ni bilo bistveno, zato mu niso posvečali posebne pozornosti, mnogi niti niso bili seznanjeni s tem, katero republiško državljanstvo imajo. Ko se je Slovenija osamosvojila, so prebivalci s slovenskim republiškim državljanstvom avtomatično postali državljani Republike Slovenije, medtem ko so imeli državljani drugih republik možnost, da v šestih mesecih zaprosijo za slovensko državljanstvo. Tistim, ki v tem času iz kateregakoli razloga (na primer ker niso vložili vloge ali ker je bila vloga zavrnjena, zavržena ali postopek ustavljen) državljanstva niso pridobili, je država odvzela status stalnih prebivalcev, torej jih je izbrisala.

Kasneje so nasprotniki izbrisanih vedno znova zavajali, da bi si izbrisani lahko uredili državljanstvo, čeprav status državljanstva in stalnega prebivanja nista povezana. Kot je povedal eden od izbrisanih, je pravica vsake posamezne osebe, da izbere, ali želi sprejeti določeno državljanstvo ali ne, medtem ko stalnega bivanja naj ne bi bilo mogoče odvzeti, sploh ne brez odločbe in kakršnegakoli obvestila. Slovenija stalnega bivanja ni odvzela državljanom Nemčije, Italije, Velike Britanije, ZDA in vseh drugih držav, prav tako ga druge države niso odvzele slovenskim državljanom, ki živijo tam. Pri izbrisu je šlo za diskriminacijo na podlagi narodnosti.

* Pravni vidiki izbrisa iz registra stalnega prebivalstva (Ljubljana, 2011).

Slovensko ustavno sodišče je v letih 1999 in 2003 v svojih sistemskih odločbah** odločilo, da je bilo dejanje države nezakonito. Kasneje, leta 2012 in 2014, je v korist izbrisanih odločilo še Evropsko sodišče za človekove pravice v Strasbourgu. Na podlagi teh sodb je dokončno postalo jasno, da je bil izbris množično kršenje človekovih pravic oziroma birokratsko etnično čiščenje. Sodišče v Strasbourgu je Sloveniji naložilo tudi, da mora izbrisanim izplačati odškodnine, a je država določila shemo, po kateri je le manjši del izbrisanih, ki je izpolnjeval določene pogoje, v časovnem oknu treh let lahko zahteval 50 evrov na mesec izbrisa, medtem ko bi se morali za višje zneske spustiti v tožbo.

Izbris je izvedlo ministrstvo za notranje zadeve, ki ga je takrat vodil Igor Bavčar, glavno operativno vlogo na ministrstvu je imel Slavko Debelak, predsednik vlade je bil Lojze Peterle. Bavčar in Debelak sta upravnim enotam poslala več depeš, v katerih so bila navodila, naj določeno skupino ljudi izbrišejo iz registra stalnih prebivalcev. Kot je na spletni strani o izbrisu navedel Mirovni inštitut, je o tem Bavčar obvestil tudi vlado, iz dopisa pa je razvidno, da so se na ministrstvu zavedali izbrisa in posledic. V času najbolj odmevnih kampanj so leta 2006 izbrisani aktivisti in njihovi podporniki izdelali plakate, na katerih so poleg Bavčarja, Debelaka in Peterleta kot odgovorne navedli

** Vsi podatki so zbrani na spletni strani Mirovnega inštituta – izbrisani, tudi odločbe ustavnega sodišča in sodišča za človekove pravice v Strasbourgu, pa depeše ministrstva za notranje zadeve, statistike, medijski arhiv, seznam publikacij ...

še nekatere druge politike, ki so bili v letih po izbrisu iz stalnega registra prebivalcev na položajih. Med njimi niso le pripadniki desnega političnega pola, ki v javnosti veljajo za nasprotnike izbrisanih, ampak tudi levega, ki je imel od 14. maja 1992 naprej z nastopom prve Drnovškove vlade večino časa v rokah vzvode oblasti in s tem moč, da bi lahko razrešil vprašanje izbrisanih. Na plakatih so še portreti Janeza Drnovška, Antona Ropa, Janeza Janše (vsi nekdanji predsedniki vlade), Milana Kučana (nekdanji predsednik države), Andreja Štera, Boruta Šukljeta, Rada Bohinca, Iva Bizjaka, Mirka Bandlja in Petra Jambreka (vsi nekdanji ministri za notranje zadeve) ter Darje Lavtižar Bebler (nekdanja predsednica odbora državnega zbora za notranjo politiko in pravosodje). Nihče od odgovornih ni bil kaznovan. Izbris se do danes ni zaključil, saj ne gre zgolj za hipno dejanje brisanja iz registra stalnih prebivalcev, ampak za proces, ki še vedno traja.

Vrsto let je vladala medijska blokada, informacije o izbrisu so v javnost začele kapljati šele na začetku novega tisočletja, ko so se na pobudo Aleksandra Aca Todorovića izbrisani začeli politično in pravno organizirati. V naslednjih letih so skupaj s podporniki odkrivali plast za plastjo in šele po tem je postalo jasno, kako množične in usodne razsežnosti je imelo to nezakonito dejanje slovenske države.

Za izbris sem se podrobneje začel zanimati, ko sem spoznal Mirjano Učakar in Irfana Beširevića, izbrisana prebivalca in aktivista, ki sta z Acom Todorovićem tvorila nerazdružljiv trio. Prek prijateljstva z njima sem vse bolj spoznaval, da izbris ni zaprta knjiga, kot se morda

zdi večinskemu delu javnosti. V Sloveniji še vedno v izredno slabih razmerah živijo ljudje, ki po dvaintridesetih letih nimajo nobenega pravnega statusa, torej več kot tri desetletja nimajo osebnih dokumentov in pravic do dela, sociale, javnega zdravstva ... Poleg tega velika večina tistih, ki so morali zapustiti Slovenijo, nikoli ni dobila povrnjenih statusov.

Sprva sem prek Mirjane in Irfana ter potem tudi prek drugih virov spoznaval vse več izbrisanih. Postajalo mi je jasno, da je posledic, skritih javnosti, še precej in da so se z leti s pravnega, socialnega in ekonomskega področja razširile na druga, vidna tudi v tej knjigi. O izbrisu še zdaleč ni bilo napisano vse, kot sem morda kdaj zmotno pomislil. Prav tako sem spoznal, kako pomemben je boj zatiranih za lastne pravice, ki, kot je ena od intervjuvank citirala Aca Todorovića in Paula Freireja, ponovno učloveči pred tem razčlovečene ljudi. A kako naj se pisanja sploh lotim? Zadal sem si dva cilja: prvič, pišem o kolektivnem kršenju človekovih pravic, zato moram izolirane glasove izbrisanih povezati; in drugič, njihovi glasovi morajo zares biti čim bolj njihovi, mojih primesi pa čim manj. Vem, da je obema kriterijema v popolnosti nemogoče zadostiti, a temu se moram vsaj čim bolj približati.

Potrditev, da je na tak način pomembno pisati, mi je dala Svetlana Aleksijevič. Spomnil sem se njenih besed o pripovedovanju zgodovine skozi čustva, in to desetletja po tem, ko so bile vse herojske zgodbe, na primer o drugi svetovni vojni, že napisane. Nočem dati besede spet tako imenovanim levim ali desnim osamosvojiteljem, ampak

žrtvam njihovih dejanj. Začel sem snemati večurne intervjue (z nekaterimi sem jih med leti 2020 in 2024 opravil več in jih tudi sicer spremljal), jih pretipkavati in povezovati v enkrat bolj zaokrožene, drugič bolj fragmentirane zgodbe, ki sem jih po potrebi enkrat bolj, drugič manj literariziral, a sem se držal avtentičnosti pripovedi. Potem sem jih povezal v več pripovednih linij, da bi zarisal lok izbrisa in boja za pravice izbrisanih, ter na koncu besedila pokazal njihovim protagonistom. Vsak avtor si želi, da bi njegovo delo ostalo takšno, kot si ga je zamislil; da ne bo cenzurirano, zato sem se zadnjega koraka bal. A brez potrebe. Podobno kot zatirani, o katerih sem govoril v svojih prvih dveh knjigah, so mi tudi izbrisani dali svobodo pisanja, večjo, kot sem jo kadarkoli imel v časopisnem novinarstvu, in z izjemo nekaj manjših, večinoma tehničnih popravkov besedilo pustili neokrnjeno.

Ob branju knjige *Izbrisani. Organizirana nedolžnost in politike izključevanja* Vlaste Jalušič, Jasminke Dedić in Jelke Zorn sem ugotovil, da to ni dovolj. Rekel sem si, da moram napisati še nekaj, pokazati tudi drugo plat medalje. A kako? S pogovori z uradniki, ki so luknjali osebne izkaznice? Pričel sem z intervjuji, a hitro spoznal, da prav veliko vsebine ne bom dobil. Vendar delo ni bilo zaman, saj sem ob tem izjemno jasno videl, kako v praksi deluje teorija organizirane nedolžnosti, ki jo je razložila Jalušič. Potem sem se vprašal, kaj sem v času izbrisa, to je od leta 1992 do danes, počel sam. Ko so uradniki luknjali osebne izkaznice, sem bil še otrok. Ko je Aco Todorović s somišljeniki ustanovil društvo, sem bil komaj polnoleten. A ko je

Evropsko sodišče za človekove pravice prvič razsodilo v korist izbranih, sem imel 29 let in 31 ob drugi razsodbi. V mojem spominu je, da sem simpatiziral z izbranimi (možno je, da moj spomin idealizira), a nisem storil ničesar, da bi jih podprl. Nisem se dovolj poglobil v tematiko, da bi razumel, za kakšne razsežnosti je šlo. Bil sem ignorant. Če parafraziram eno od oseb v pripovedi: Zakaj z izjemo peščice aktivistov nismo ničesar storili, ko bi morali nekaj storiti? Enoznačnega odgovora seveda nimam, a sem se s pomočjo omenjenega teoretskega koncepta, lastne domišljije in opazovanja sveta posvetil tudi temu vprašanju. V tem, manjšem delu knjige, pisanem v drugačni pisavi in z drugačnim pripovedovalskim glasom, so vsa imena, osebe in dogodki iz njihovih življenj izmišljeni.

Zdaj, ko ob koncu procesa pišem uvod v *Tega se ne da izbrisati*, še enkrat razmišljam o (ne)zanesljivosti spomina in domišljije. Spomnim se, kako sem v *Treh spominih* zapisal, da je spomin danes drugačen, kot je bil včeraj. Jutri bo drugačen, kot je danes. A je za pripovedovalca vselej resničen. Podobno sem razmišljal v *Titovem sinu*, saj me je zanimala osebna resnica, izkušnja človeka. Ne glede na to, za kako nezanesljivega ga ima družba, je njegove besede treba jemati resno. In ko zaupaš človekovi notranji resnici, hitro uvidiš, da ljudje o svojih izkušnjah ne lažejo, pa ne nazadnje tudi, da premorejo veliko vednosti o občih stvareh, dejstvih. Z enakim vodilom sem se lotil pogovorov z izbranimi o njihovih doživljanjih posledic nedvomno zločinskega dejanja slovenske države. In se ob tem še enkrat spomnil na Aleksijevič in njene besede, da se ljudje

z leti spominjamo na drugačen način in drugih detajlov. Kot bi hotel posneti fotografijo, sem želel ujeti prav ta trenutek, trenutek spomina tukaj in zdaj, z zavedanjem, da bi bil trenutek pred tem ali po tem drugačen. Ta trenutek je resnica.

Naj se vam najprej predstavim, drago občinstvo, da boste vedeli, s kom in čim imate opravka.

Ne spadam v vašo vrsto, pa vendar sem v vsakomer od vas.

Ne pripadam nobenemu spolu, ne ženskemu, ne moškemu, a se lahko okličem za kateregakoli. Ne pripadam niti nobeni narodnosti, nacionalnosti ali državi, a brez mene nobena ne bi nastala niti obstala.

Nimam srca ne glave in ne moreš se me dotakniti ali videti, a živim na vseh geografskih širinah in dolžinah in težko bo kdo kdaj pokončal vse moje poganjke. Ne moreš izvedeti, kako mi je ime, ker tega ne ve nihče, še tisti ne, ki me najraje sprejmejo. Tako kot moja podoba je izmuzljivo tudi moje bistvo. Medtem ko se sprehajam po človeških telesih, rahlo spreminjam obliko, zamenjam kakšen delček, kos ali značilnost, vse za to, da se zmeraj znova prilegam svojemu gostitelju.

Moja naloga je predstaviti glas tistih, ki sicer ne bi prišli do besede. To so običajni državljani. To so, draga bralka in dragi bralec, tvoji prijazni in manj prijazni sosedje, sodelavci, prijatelji, neznanci na cesti, na občini in upravni enoti, pa v državnem zboru, vladni palači in policijskem avtomobilu. Poznam njihova razmišljanja in zgodbe, a ne morem napisati vseh. Z vami delim le cvetober tistih, ki so mi najbolj

pri srcu ali so me najbolj pritegnile zaradi kakšnega drugega razloga. V njihovih glavah sem novinarka in antropolog obenem, prelevim se v vse, kar je potrebno, da bi vam danes pomagal razumeti dejanje, ki je pred desetletji tej deželi tlakovalo pot do uspeha.

Med najbolj sočutnimi je bil v času najinega intenzivnega druženja še mladi komunikolog, bodoči kreativni direktor oglaševalske agencije, za potrebe tega zapisa in v skladu z zakonom o varstvu osebnih podatkov ga poimenujmo Jaša. Ko se naselim vanj, v sekundi začutim toplo srce. Zato ga vprašam, ali ima rad ljudi. Najprej me svetlo pogleda, potem si z roko popravi mehke kostanjeve lase, ki mu silijo v oči, in se široko nasmehne. »Seveda! Neumno se mi zdi, da se ljudje po čemerkoli ločujemo, še sploh po politični pripadnosti. Če sem jaz levičar in ti desničar, to še ne pomeni, da si ti slab človek. Kje pa. Poznam veliko dobrih ljudi, desničarjev in levičarjev, ter še veliko takih, ki niso ne levičarji ne desničarji. Ne razumem, zakaj se nekateri kregajo zaradi politike. Raje si podajmo roke in svet bo takoj lepši.«

Kot njegov partner v notranjem dialogu preračunljivo kimam, ko mi pripoveduje o svojih pogledih na svet. Pogosto mi pove, da smo vsi le ljudje. Motiti se je človeško, treba je odpuščati. Ker so ljudje v svojem bistvu dobri, saj nihče ni

načrtno zloben, je v osnovi dobra tudi družba in Jaša ne vidi potrebe po rušenju njenih temeljev. Seveda razume, da včasih pride do različnih mnenj in konfliktov, a je prepričan, da je vse mogoče rešiti s strpnostjo in dialogom. Nikogar ne sovraži, le z nasiljem se težko sprijazni. Ko sliši vpitje neotesanca v središču Ljubljane ali vidi od protestov goreče pariške ulice na televiziji, se zdrzne in zmaje z glavo. A to ne omaje njegove predstave o dobrih ljudeh, saj pravi, da izjeme potrjujejo pravilo.

Nekoč (takrat je bil res še zelo mlad), ko ga je pot zanesla mimo Prešernovega trga in mene z njim, se je soočil s podobno situacijo.

Zavije po enem od treh mostov, ki vodijo proti mestni hiši. Zagleda dolgo vrsto, ki se vije ob stavbi na Mačkovi ulici. Ni mu jasno, na kaj čaka toliko ljudi, saj so časi pomanjkanja osnovnih dobrin v socialistični državi mimo, smo na pragu kapitalizma in v deželo dostavljajo med in mleko. Zato zagotovo ne čakajo na banane na bližnji tržnici. Približa se vrsti, hodi ob njej, da bi videl, kje je njen začetek, in priroma do nekega urada. Za okencem sedi moški z brki, očali in le eno roko, ki je ravno preluknjal neki dokument, hladno se namršči in osebi na drugi strani pove, da si status lahko odslej ureja po zakonu o tujcih. Nesrečnež se začne